

ӘОЖ 81>373;001.4

Ұ.Т. Алжанбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: Ulbala_77@mail.ru

Араб тілінің әр саласына енген түркі сөздері

Мақалада араб тілінің әр саласына енген түркі сөздері қарастырылады. Ол сөздер тұрмысқа қажетті күнделікті тұтыну заттары, тағамдар, кәсіптік құралдар, жер-су, металл атаулары, туыстықты білдіретін сөздер, дене мүшелері атаулары, әскери терминдер, т.с.с. тақырыптық топтарға бөлініп зерттелді. Бұл сөздердің фонетикалық, семантикалық жағынан өзгерістері сараланып көрсетілді. Қолданылу аясының тарылғаны немесе кеңейгені мысалдар арқылы көрсетілді.

Түйін сөздер: түркі кірме сөздері, тақырыптық топ, әскери лексика, тілдік байланыс.

У.Т. Алжанбаева

Тюркизмы в различных сферах арабского языка

В этой статье рассматривается классификация тюркских заимствованных слов в арабском языке. Тюркские заимствования исследуются по следующим тематическим группам: названия бытовых предметов, пищевых продуктов, приборов, металлов, географические названия, военные термины и т.д.

Ключевые слова: тюркские заимствованные слова, тематическая группа, военная лексика, языковые связи.

U.T. Alzhanbaeva

The thematic groups loan-words Arabic language

This article explores the classification of Turkic loan words in Arabic language. Turkic loan words are given in the following thematic groups in the article: nominations of domestic belongings, food, things, metals, geographic and military terms and etc.

Keywords: Turkic loan words, thematic groups, military lexica, linguistic contacts.

Арабтардың VII-XII ғасырларда маңайдағы елдердің біразын жаулап алуы нәтижесінде араб, парсы, түркі тілдері айтарлықтай дәрежеде араласты. Араб тілі элементтері түркі тілдеріне көптеп енді. Алайда бұл тілдік құбылысты сыңаржақты процесс ретінде түсінуге болмайды. Араб тілі өзінің бүкіл өмір сүру тарихында, әсіресе әдеби тіл ретінде қалыптасу дәуірінде (VII-VIII ғ.ғ.) арамей, парсы, грек, латын, көне еврей тілдерінің лексикалық элементтерін қабылдап, сөздік қорына қосып отырған. Түркі тілдес халықтардың тілі де өз кезінде араб тіліне

едәуір ықпал еткені тарихи деректерден жақсы мәлім.

Араб тіліне енген түркі сөздері адам өмірінің сан қырлы жақтарын қамтиды, алайда бір тілден екінші тілге енген кірме сөздерді жүйелеп-топтау оңай емес. Оған ғалым В.В. Виноградовтың төмендегі сөздері дәлел. «При попытке классифицировать заимствованные слова в каком-либо языке исследователи, как правило, сталкиваются с проблемой системной организации лексики, которая является одной из важных и далеко не самых легких проблем в современной лекси-

кологии» [1, 29]. Дегенмен оларды тұрмысқа қажетті күнделікті тұтыну заттары, тағамдар, кәсіптік құралдар, жер-су, металл атаулары, туыстықты білдіретін сөздер, әскери терминдер, дене мүшелері атаулары, т.с.с. тақырыптық топтарға бөлуге болады.

Тұтыну заттары: қазанун – қазан; кибритаун – күкірт, сіріңке; ууджақун – ошақ; таннунун – тандыр; буджақун – пышак; уту – үтік; қалбақун-қалпақ; билазйқун-білезік; букджатун – боқша; хашуқ – қасық; табанун – таба, т.б.

Тағам аттары: йабрақун – жүзім жапырағына орап пісірілген күріш пен ет; қаймақун – қаймақ; қаймақли буз – қаймақты мұз (балмұздақ); осы сөздің синонимі дундурматун – тондырма (балмұздақ); айран буз – мұздай айран; бузатун – боза (Египет сырасы); қауунун-қауын; қандун – қанттан жасалған қатты кәмпит.

Кәсіптік құрал атаулары: балтатуын-балта, бурғиййун – бұрғы, күрәйқун – күрек, қалауузуун – қалауыз, бұранда, қазматун – кетпен (қазушы құралы), хазуқун – қазық, суркиййун – сүргі, дуқмақун, тоқпақ, чалқиййун – шалқы, шакуш – шаққыш (балға), т.б.

Металл атаулары: дамир – темір, алтин – алтын т.б.

Туысқан атаулары: аға – аға, дада – дада, әке, баба – баба, дайы – нағашы аға, т.б.

Жер-су, елді мекен атаулары, адам есімдері: Құм – ал-Ахмар (ахмар арабша қызыл деген сөз) Қызыл-құм, Бұрылыс көлі, Бос – Нилдің сол жағында орналасқан елді мекен, Бұлақ қаласы (Қашқари бойынша Бұлақ түркілердің бір руы), Каирдегі Қарамайдан алаңы (арабша майдан – алан), Қара Әли түрмесі, Шыбын-ал-Құм, Қайтбай, Байбарыс мешіттері, Қайсарлы – адам аты, Құс – жер атауы, Қызылқұрт – ру атауы, Тастемір – мавзолей, Бектас – адам аты, т.б.

Араб тіліне кірген түркі сөздерінің ішінде ең көрнекті орын алатыны – әскери лексика. Шығыстағы феодалдық қоғамның әлеуметтік-саяси құрылысында әскер әр уақытта ерекше орын алды, өйткені шығу тегі жағынан феодалдық жүйенің өзі де әскери ұйым болатын. XVI-XVIII ғасырлардағы Османдық Египет те сол жүйеге жатты.

Мысырдағы билеуші тап болып табылатын әскер – әлеуметтік жағынан да бірдей емес еді. Ол әлеуметтік жағынан тең емес екі топқа бөлінді: 1) өз өмірлерін әскери қызмет бабында өрлеуге бағыштаған және феодалдық билеуші

топтың негізгі резерві мен тірегі жалпы көпшілік әскери қызметкерлер (қатардағы мәмлүктер мен түрік корпустарының немесе ошақтың мүшелері); 2) билеуші және бұйрық беруші элита (түрік қолбасшылары мен мамлүк әскери ақсүйектері), яғни Мысыр қоғамының билеуші тобының негізін құрайтын шешім қабылдаушы, әрі билеуші адамдар.

Сол кездегі әкімшілік және әскери атаулардың (ресми мекемелер, әскери бөлімдер, лауазымдар атаулары және т.б. атаулар) түрікше болуы түркілердің саяси және әкімшілік жағынан билік жүргізуші болғанының куәсі.

Қазақ әскери лексикасын көп зерттеген ғалым Т. Байжанов өз докторлық диссертациясында оларды мынадай топтарға бөліп қарастырған: а) жауынгерлік қару-жарақ атаулары; б) жауынгерлік киім-кешек атаулары; в) қолбасылардың атаулары; г) әскери құрамалардың атаулары; д) ұрыс-соғыс кимылдарының атаулары.

Міне, осы топтағы біраз сөздер араб тілінің сөздік қорынан орын алған.

Құрамында мәмлүктер мен түрік жауынгерлері бар әскери бөлім ууджақун «ошақ» деп аталады. Қазақ тілінде бұл сөздің екі түрлі мағынасы бар: 1) үстіне қазан асып тамақ пісіретін тастан, кірпіштен қалап жасалған нәрсе, 2) ауыс. Адамның үй-іші, от басы. Сауынға деп ұстап отырған жалғыз түйені қасқырдың жеуі Шәкір ошағына салмақтылау соққы болды (С. Елубаев, Ойсыл қара). Әскери корпусының «ошақ» аталуы осы ауыспалы мағынада, яғни бір оттың басына біріккен деген мағынада қолданылған. Бір әмірге бағынышты мәмлүктер әмірдің от басы мүшелері сияқты болып есептелетін. *Ууджақун* сөзі арабтың белгілі тарихшысы әл-Джабарти әбд әр-Рахманның «Мухаммед Әлидің қол астындағы Мысыр (1806-1821)» атты еңбегінде кездеседі. Сол күні-ақ паша египеттік жауынгерлерді және *ошақ* әскерлерін жинап, олардың қалада қалатынынан қауіптенгендей, оларды түгел Нилдің арғы бетіне өткізіп тастауды бұйырды [2, 38].

Әр «ошақтың» басындағы басқарушы «аға» деп аталады. Түркі тілдерінде бұл сөздің көптеген мағынасы бар. Мысалы, 1. Ағайынды адамдардың жасы үлкені; 2. Жалпы жасы үлкен ер адам; 3. Басшы, ақылшы, жетекші ... 4. Басқарушы, басшылық етуші. Ауылдың кеңес ағасы жиылысты ашық деп жариялады

да, болыстан келген өкілге сөз берді (Б. Майлин, Шығармалары) Осы соңғы мағынасы араб тіліндегі «аға» сөзінің мағынасына сәйкестеу келеді, бірақ араб тіліндегі мағынасы елдің саяси өміріне үлкен ықпалы бар түрік армиясы офицерінің жоғары шендерінің біреуінің атауын білдіретін әскери атау. Осы жерге Бұлақтан салтанатты шерумен сұлтанның өкілі *аға* келді [2, 37].

Қазақ тілінде бұл сөздің әскери мағынасы Шалкиіз, Доспамбет жыраулардың өлең-жырларында кездеседі. Жортуылшы ақын Махамбеттің өлеңдерінде аға сөзінің әскери мәні анық көзге түседі. Мысалы: Сан шерулі қол болса, Батырлар болар ағасы (Махамбет).

Аға сөзінің әскери мағынасы басқа түркі тілдерінде де ұшырасады. Аға сөзі осман түріктерінде қолбасылардың әскери лауазымы ретінде қолданылған. Осман түріктерінде аға сөзінен өрбіген әскери терминдер молынан кездеседі. Олар: *қол ағасы* – күзет бастығы, *қала ағасы* – қорғанның коменданты, *іч ағасы* – ішкі қызмет офицері, *бөлік ағасы* – бөлім басшысы, *чауш ағасы* – фельдфебель, т.б. [3, 141].

XVI-XVII ғасырлардағы әскери лексиканы зерттей келгенде, бұл күнде әскербасылардың, қолбасылардың атаулары ретінде қолданылатын арнайы әскери терминдердің қалыптасқаны байқалады. Ақын-жыраулардың толғауларында, эпостарда жаугершілік кезінде қол бастаған әскербасы мағынасында бас, аға сөздері ұшырайды, – дейді ғалым Т. Байжанов [3, 38].

Соның дәлелі ретінде араб тілінде осы сөздің қатысуымен жасалған *аға-л-ағауат* сөзін қарастырайық. *Аға-л-ағауат* сөз тіркесі «ағалардың ағасы» деп аударылады да, ағадан да жоғары әскери шенді білдіреді [2, 725].

Араб тіліндегі аға сөзінің тағы бір мағынасы қазақ тіліндегі дәрежесі, қызметі, атағы жоғары деген мағынасына тура келеді. Бригаданың жұмысына басшылық еткен *аға жылқышыға*

айына алты сом қоса есептеледі (А. Шойбеков, Колхозда).

8-раби ас-сани (23.V.1809), сейсенбі күні мамлук әмірлері Ибрахим бейдің баласы Марзук бей, *аға мустахфазан* Сәлім (полиция бастығы), силахдар Ғалым бей, Мурад бей, Әли бей Аййубтар келіп жетті [2, 157].

Бұл сәлемдемелер мен пәрмендерді, офицерлер мен *аға-л-ағауаттарды* және қапышыны (қапы – түрікше есік, яғни есікші, есік қараушы) жіберудегі мақсат – олардың қызметіне тиесілі кірістерін, жол қаражатына, сый-сыяпатқа қажетті дирхемдерін жинатып алу [2, 158].

Әл-Джабартидың жоғарыда аталған еңбегінде *қызлар аға* деген сөз тіркесі кездеседі. Ол гарем, яғни қыз-келіншектер қараушысы деген мағынаға ие. Гарем (арабша харам – тыйым салынған): 1) көп некелік сақталған мұсылман шығыс елдеріндегі үйдің әйелдер отыратын бөлігі; гаремге күйеуі мен ұлдарынан басқа адамның кіруіне тыйым салынған; 2) бай мұсылманның әйелі мен көңілдері [4, 136].

Сол күні Мұхаммед Әли-пашаға арналған жарлығы, бұлғын ішігі, қылышы мен қанжары бар Иса-аға есімді *қызлар ағаның* Александрия портына келіп түскені жайлы хабар жетті [2, 284].

«Ат – ер қанаты», – дейді қазақ халқы. Жылқы малын ерекше қастерлейтін түркі халқы өзімен бірге араб даласына желмен жарысқан сәйгүліктерді де ала келді. Онымен қоса жылқыға байланысты (йадақ) *жетектегі ат*, (дизкин) *тізгін* сөздері ере келді. Жауынгерлердің жорыққа шыққанда алып жүрер азығы, қорегі (азик) деп аталды. *Жастық* (йастақийа) сөзінің ішіне құс жүнін толтырып, сыртын тыстап, басқа салу үшін жасалған бұйым мағынасы емес, салт мінгенде ердің үстіне салатын көпшік деген мағынасы ауысқан. Бұл – сөз ауысудың көпшілігі жаугершілік заманында болғанының айғағы.

Әдебиеттер

- 1 Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. Вопросы языкознания. – М., 1953. – Т. 5. – 3-29 с.
- 2 Аль-Джаббарти Абду Рахман. Египет под властью Мухаммада Али(1806-1821). – М., 1963. – 792 с.
- 3 Байжанов Т. Қазақ әскери лексикасының тарихы. Докторлық диссертация. – Алматы, 1993. – 336 б.
- 4 Современный словарь иностранных слов. Sankt-Peterburg, 1994. – 752 с.